

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

GENEL KONULAR

“AZRAİL” İNANCININ TÜRK HALK KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK¹

Giriş

Doğum, evlenme ve ölüm, insan hayatının üç önemli geçiş dönemidir. Günümüzde, gelenek halini almış olan çoğu inanış, ayin ve törenler, bu üç döneme bağlı olarak yaşatılan çeşitli uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada, geçiş dönemlerinin üçüncüsü olan “ölüm” ritüeli üzerinde durularak “Azrail” inancı ve bu inancın halk kültürüne yansımaları çeşitli örneklerle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Doğan her insanın vakti geldiğinde öleceği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak doğum kadar tabii olan ölüm, çoğu insan için korkulan, kaçınılan ve engellenmek istenen bir durum olmuştur. Halk arasında, korkulan ve günah sayılan bazı varlıkların/olayların adının anılmaması bilinen bir gerçektir. Adı anılan varlıkların/olayların başa geleceği veya uğursuzluk getireceği korkusuyla söylenmemesine dikkat edilir. İşte bunlardan biri de ölümdür. “Ölüm” kelimesinin ürkütücü havasından kaçınan ya da sevdiklerine bu durumu yakıştıramayan bazı insanlar, bunun yerine; “göçtü”, “geçindi”, “Hakk’a yürüdü”, “vuslata erdi”, “uçmağa vardı”, “uçtu”, “rahmetli oldu”, “canı çekildi”, “can verdi”, “vadesi doldu” vs. gibi ifadeleri tercih ederek ölüm gerçeğini kabullenmeyi zamana bırakmışlardır. Çevresinde pek sevilmeyen bazı insanların ölümünü ise mizahî bir havaya büründürerek; “adres değiştirdi”, “tahtalı köyü boyladı”, “imamın/Azrail’in kayığına bindi”, “kalıbı dinlendirdi”, “nalları dikti” vs. gibi sözlerle ifade edenler de vardır.

1 Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - ELÂZİĞ
e-mail: esmsimsek@gmail.com

Her toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da dünyanın cazibesine kapılan insanoğlu ölümden kurtulmanın yollarını aramış veya ölümlle mücadele etmeye çalışmıştır. Bu mücadele, toplumların kültürel yapısını da etkilemiş ve buna bağlı olarak; ölümden kaçan, ölümsüzlük ilacını arayan, bulan ve içen/yiyen kahramanları konu edinen çeşitli efsane, destan ve masallar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında ilk akla gelen anlatılar; Lokman Hekim efsanesi, İskender'in abihayati araması ve Köroğlu hikâyesidir. Anlatıldığına göre, her türlü hastalığın ilacını bulan Lokman Hekim, en sonunda ölümsüzlüğün çaresini de bulur. Buna karşılık dünyanın güzelliklerine doymayan İskender, abihayati çok arar, ama bulup içen Hz. Hızır ile Hz. İlyas olur. Köroğlu da babasının yol göstermesi ile ölümsüzlüğe erişen isimlerdendir. Dede Korkut adı etrafında da bu konuya dair çeşitli efsaneler anlatılır. Özellikle Kazakistan'da anlatılan birçok efsane, onun ölümden kaçışını konu alır (Gökyay, 1973: CXXII-CXXIII; Alptekin 1996; Alptekin, 1997: 23-32; Kaskabasov, 1996: 93-104; Nisanbayev, 2000).² Ancak, Dede Korkut'la ilgili olarak yaratılan bu düşünceler birer varsayımdan öteye gitmeyip, sevenlerinin kalbinde yaşadığının bir işareti olarak kabul edilebilir. O, kendi adıyla anılan meşhur eserde: “*Anlar dahı bu dünyaya geldi kiçdi / Kavran gibi kondı köçdi / Anları dahı ecel aldı yir gizledi / Fani dünya yine kaldı / Gelimliü Gidimliü dünya / Son uçı ölümlü dünya.*” diyerek ölümden kaçışın imkânsızlığını ifade eder (Ergin, 1989: 94).

İşte ölüm ve ölümden kaçışla ilgili bu tür düşüncelere bağlı olarak, insanların canını almakla görevli olan ölüm meleği Azrail'e dair de bir takım inanış, gelenek ve halk anlatıları yaratılmış, şiihlere, türkülere, manilere, atasözlerine, deyimlere ve bilmecelere konu edilmiştir. Her ne kadar bazı araştırmacılar, “Azrail” adı anıldığında, anıldığı yere geleceği ve birinin canını alacağı korkusuyla adının fazlaca söylenmediğini ifade etseler de folklorun her alanında yer alması hatta fıkralara bile konu edilmesi bu görüşün doğru olmadığını ispatlar niteliktedir.

Azrail, İslâm dinine göre dört melekten biridir. İbranice olduğu tahmin edilen “Azrail” kelimesine Kur'ân-ı Kerim'de ve sahih hadislerde rastlanmamaktadır (Kılavuz, 1991: 350). Sadece *Secde* sûresinin 11. ayetinde, insanların canını almakla görevli olan melek yerine, “melekül-mevt” terimi geçer³. Schimmel, dört büyük melekten bahsederken; “*En ürkütücü büyük melek ise, Müslümanların anlattığına göre, Âdem'in yaratılışı için yeryüzünün dört yerinden toprak alma cesareti gösteren tek melek olan ölüm meleği Azrail'dir. Azrail, insanın canını; şayet kişi mü'mün ise nazıkçe, günahkâr ise acı çektirerek belirlenmiş yerde ve zamanda alır. Bununla birlikte, sûfilerin iddia ettiği gibi, fenafillah yoluyla 'ölmeden önce ölenler' üzerinde Azrail'in herhangi bir gücü yoktur.*” der (İstanbul, 2004: 14).

2 Bu efsanelerden ilki, onun “Korkut” adını, ölümden (Azrail'den) kaçışına bağlı olarak almasıyla ilgilidir. Korkut'un ilk adı Dede imiş. Çok akıllı, tedbirli, baş bilen adammış. Bir gün, yaşlılık devrinde uzaktan Azrail'in geldiğini görür, hemen soyunup bir gölcüğe girerek tanınmamak için bütün bedenini, çamura, bulaştırıp köşede oynayan çocuklara karıştır. Azrail, bunların yanına varıp Dede'nin evini sorduğunda hepsinden evvel Dede öne atılıp kendini çocuk gibi göstererek aksi tarafı işaret eder. Azrail, bunun üzerine, Dede'yi evde bulamadığı takdirde, gelip onun canını alacağını söyler. Azrail'in bu sözünden Dede çok korkar ve titremeye başlar. Azrail'den korktuğu için; *Dede korktu, Dede korkudu* ve sonunda *Dede Korkut* diye anılmaya başlar (Cemşidov, 1990: 140; Şimşek, 2009a: 949-964). Bir başka rivayete göre de ölümden kaçan Dede Korkut, gittiği her yerde mezarını kazan kişilerle karşılaşır. Neticede, çareyi kopuz çalmakta bulur. Kopuz, Korkut'u ecele vermez. Ancak günün birinde Dede Korkut, kopuz çalmaktan yorulunca, ecel yılan şeklinde gelerek onun canını alır (Alptekin, 1996: 240).

3 “De ki; size vekil kılınan (bu konuda görevlendirilen) ölüm meleği, canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.”

Halk arasında Azrail'e, "ölüm meleği" başta olmak üzere; "ecel", "felek", "can alıcı", "alıcı kuş", "zulmet iyesi"⁴ ve "biçici" gibi isimler de verilmektedir. Âşık Avşar Musa ise Âşık İmâmî ile yaptığı atışmada, Azrail için "can tüccarı" terimini kullanır: "*Büyük meleklerin biri Cebrail / Birisi Mikail, biri İsrail / Can tüccarı, alır satmaz Azrail / Ben dördünü buldum, dört de sen söyle*" (Artun 2013: 301). Karacaoğlan ise, Azrail'den "kara deve" diye bahseder: "*Kapımıza kara deve çökünce / Firtınası şol âlemi yıkınca / Cehenneme kul seçilip çıkınca / Kadir Mevlam, o kullarından eyleme*" (Sakaoğlu, 2004: 388). Âdeta, "kara" renk deveye korkutuculuk ve olağanüstü bir güç kazandırarak, Azrail ile özdeşleştirilmiştir.

Tunceli yöresinde Azrail'in adı "Felek"tir. Felek, Hakkın insandaki emanetini/canını geri getirmesi için görevlendirilmiştir. Anlatıldığına göre Hak, Felek'i bir kadının emanetini/canını alması için görevlendirir. Ancak Felek, bebeğini emzirmekte olan kadının canını almadan geri döner. Hak kendisine hesap sorduğunda; "Kıyamadım, bebeğini emziriyordum." der. İkinci görevinde bir çocuğun canını almaya giden ve yine almadan dönen Felek, bu kez de Hakkın huzurunda; "Çocuğun ayağı taşa değince annesinin ciğeri sızladı, ona daha büyük bir acı vermek istemedim." der. Üçüncü görevlendirmede de başarısız olarak dönen Felek, "İki kardeş birbirleriyle öyle güzel oynuyorlardı ki, biri bir an görünmeyince diğeri öyle bir feryat etti ki, onları ayırmaya kıyamadım." der. Hak, da bu işin böyle yürümeyeceğini görerek Felek'in kulaklarını sağır edip merhametini alır (Gezik, 2010: 79'dan; Taş 2017: 5). Felek bundan sonra insanların canını rahatça almaya başlar. Nitekim Azerbaycan sahasında yetişen Dellek Murad; "*Felek biçinçidi, bu dünya zemi / Biçilen zemide mürgüzar olmaz*" diyerek, feleği biçici, ekin biçen kişi, mecazî anlamda insanların canını almakla görevli Azrail olarak değerlendirirken, dünyayı da tarlaya (buğday ekili bir tarlaya) benzetmiştir (Şimşek, 2009b: 84).

Çeşitli özellikleriyle kültürel belleğimizde önemli bir yere sahip olan "Azrail" ile ilgili olarak halk arasında ilginç inanışlar yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz bilgilerden hareketle Türk halk kültüründe "Azrail" inancına ait söylemleri belirli başlıklar altında değerlendirmeye çalıştık:

1. Azrail'in Fiziki Görünüşü

İnanışa göre Azrail, ölecek insanın ve yakınlarının gözüne değişik şekillerde (ihtiyar, yolcu, herhangi bir yabancı, olağanüstü bir varlık, al kanatlı biri, hayvan veya herhangi bir obje vs.) görünürmüş. İnsan şeklinde görünen Azrail, bazıları ile belli bir süre arkadaşlık yaparak canını ne vakit alacağını da bildirmiş. Halk arasında erkek olarak tasavvur edilen Azrail'in, elinde kanlı kılıcı, bıçağı veya orağının olduğuna da inanılmaktadır. Nitekim çoğu bölgede rastlanan, ölenin evinde ve mahallesine bulunan su kaplarının boşaltılması ya da kapı eşiğine Azrail'in kanlı kılıcını yıkamak için bir kap su konulması, duvarların silinmesi bu inancın yaygınlığını gösterir. Nitekim Sinop'ta cenaze evinin kapısına havlu asılır. O havlu ile Azrail'in ellerini sileceğine inanılır. Böylece cenazenin kanının sulara karışmasının önleneceği düşünülür. Ayrıca pencere hizasına kadar bütün duvarlar silinir. Bu uygulama, Azrail'in kılıcından çıkan kanları temizlemek için yapılır (Kalafat, 2011b:106). Aynı inanış benzer şekillerde Sivas, Tokat, Kastamonu, Ankara ve Urfa'da da yaşatılmaktadır: Birisi öldüğünde, o mahalledeki su dolu kapların hepsi boşaltılır. Eğer boşaltılmazsa Azrail kılıcını bu sulara yıkayarak can almaya devam eder (Mear, 1992: 81). Karakeçeli Türkmenleri ise öleceği tahmin edilen hastanın evinin eşiğine, Azrail'in kılıcını yıkaması için bir

4 Tatar Türkleri arasında söylenen terim.

kap su konur (Kalafat 1999: 35). Dikkat edilirse, bu uygulamaların hepsinde Azrail, elinde kılıcı ile kan döküp can alan bir kişi olarak tasavvur edilmektedir.

Güney Azerbaycan halkının inancına göre, Azrail'in boyu o kadar yüksektir ki, ayakları yedi yerin dibinde ve başı da Allah'ın yanındadır. Birinin canını almak için içeriye girmesine gerek yoktur. Sadece içeriye bakması yeterlidir (Güney Azerb. V 2015: 366). Doğal olarak Azrail bu şekilde tasavvur edilince içeri girmesi de mümkün değildir. Muhtemelen Azrail'in bu şekilde tahayyül edilmesi, onun gücünü ve elinden hiç kimsenin kurtulamayacağı inancını da kapsamaktadır.

Azerbaycan'da anlatılan; "Azrail'in Tuzağa Düşürülmesi" adlı efsanede Azrail, yukarıda söylenenlerden biraz daha farklı bir yapıya sahiptir: Tumrul, tuzak kurup vahşi hayvan yakalarken tuzağına *insan sıfatlı fakat sırtında iki kanadı olan* birisi düşer. Ne olduğunu anlamayan Tumrul, bunu okuyula öldürmek isteyince, dile gelen yaratık, kendisinin Azrail olduğunu söyler ve tuzaktan kurtarması için yalvarır. Tumrul da öleceğini bir hafta önceden haber vermesi şartı ile Azrail'i tuzaktan kurtarır (Pirsultanlı, 2009: 261-263). Birçok yönden "Deli Dumrul" hikâyesi ile örtüşen bu efsanede, Azrail'in insanoğlu karşısında acze düşmesi ve hayatını kurtarması için yalvarması dinen mantıklı bir durum değildir.

Boşnakların inancına göre beyazlar giyinen Azrail, kendisini kimselerin görmemesi için can alma işini gece vakti gerçekleştirir. Ama canlarını almadan önce o kişilerin kapısına birkaç kere uğrayarak, anlayana bazı hatırlatmalarda bulunduğuna inanılır (Sümbüllü, 2010: 92). "Azrail ile Genç" adlı bir Boşnak efsanesinde; insan suretine girip halkın içinde dolaşan Azrail, bir gün çöl ortasında bir devle güreşir. Bunlar güreşte birbirlerini yenemezler fakat Azrail yorgunluktan bitap düşer. Çölde baygın yatarken, bir delikanlı gelip bunun elini yüzünü yıkayarak kendine gelmesini sağlar. Daha sonra buna, kendisinin Azrail olduğunu, dünyadaki her nesnenin ve kişinin şekline girebileceğini belirterek; "Ben senin ne zaman öleceğini bir işaretle haber vereceğim." der.

Uzun bir ömür süren delikanlının sık sık başı ağrıyaya ve vücudu halsizleşmeye başlar, ağrılardan uyuyamaz hale gelir. Sonunda çölde karşılaştığı Azrail kolunu tutarak, canını almaya geldiğini söyler. Delikanlı, Azrail'e sözünü hatırlatıp; "Hani ölmeden önce bazı işaretler gönderecektin?" diye sorunca, o da; "Ben sana işaret gönderdim ama sen anlamadın." der ve o günden sonra insan suretine bürünmemeye karar verir (Sümbüllü, 2010: 83-84). Diğer bölgelerde de yaygın olan bu inanişe göre Azrail, birinin canını almadan önce, 24 saat içerisinde ölecek kişinin ve yakınlarının gözüne birkaç kere görünürmüş.

Bunların dışında Azrail'in fizikî yapısına dair bazı inanışları şu şekilde sıralayabiliriz:

*Ölüm meleği, her eve günde üç kere bakar. O evde kim rızkını bitirir ve ömrünü tüketirse onun ruhunu alır. Melek, onun ruhunu alınca, evdekiler onun için ağlamaya başlarlar.

Melek, evden çıkarken, dönüp onlara şunu söyler: "Bu, benim eve son gelişim değildir. Ben, hepinizi alıp götürene kadar buraya gelip gideceğim." Ev halkı, meleğin bu sözünü duyabilse, öleni bırakıp kendileri için ağlardı.

*Tunceli'de canını Hakka teslim edecek kişinin canını almaya gelen Felek'in, genellikle can teslim edecek kişinin o anda orda olmayan ya da vefat eden *bir yakını* şeklinde görüldüğü

inancı mevcuttur.

“Deli Dumrul” hikâyesinin sözlü varyantlarından olan ve Elazığ’da “Ecel (Azrail’in Oyunu)” adıyla anlatılan masalda Azrail’in görünüşü diğer anlatılardan biraz daha farklıdır. O, *bir top ateş* şeklinde görünür (Ünsal, 2012: 115-121). Ama istediği zaman dile gelip konuşabilme veya insan şekline dönüşebilme özelliğine de sahiptir.

Bilmecelerde de Azrail’in fiziki özelliklerine dair bazı bilgileri tespit etmek mümkündür:

“*Kendisi var yaşı yok / Anası-kardeşi yok / Elleri ağlatır / Kendinin gözyaşı yok.*”; “*Dağdan gelir hız ile / Yetmiş bin yıldız ile /Ayağında bengi var / Her tarafla cengi var*” (Tezel 1941: 28).

“*Dağ başında duran kişi / Ne arvattı ne kişi / Attı daşı vurdu kuşu / Ne daş daştı ne quş quştı.*” (Asafoğlu, 2010: 77)

Atasözlerinde geçen; “*Ezrail’in danasını yurt yemez.*” ve “*Azrail can vermez*” şeklindeki atasözleri onun insanüstü özelliklere sahip olduğunun ifade edilmesi bakımından önemlidir. Ayrıca Azrail’in olağanüstü gücünden bahsedilirken, kadınların doğum sancısının dayanılmazlığına da gönderme yapılarak; “*Doğuran avrat Azrail’i yenmiş.*” denir. Bunun iki sebebi olabilir: 1. Küçük çocuklarda ölüm fazladır. Çocuklar peş peşe ölseler de kadın yine doğurabilir. 2. Doğum sancısının dayanılmazlığı da düşünülebilir. Kadın, büyük sancılar sonucu çocuğu doğurarak ölümü yener ya da doğum sancısına katlanabilen bir kadın, Azrail’i bile yenilir.

Halk arasında bu kadar bilgi olmasına rağmen Kur’ân-ı Kerim ve sahih hadislerde Azrail’e dair ayrıntılı bilgi yoktur. Onun gücüne, görüntüsüne ya da can alışı şekline dair rivayetlerin İslâmî kaynaklarla hiçbir ilgisi yoktur (Kılavuz, 1991: 351). Onun göklerde yaşadığına, kanatlarının olduğuna ve ölüm anında kılıcını çekerek o kişinin başucuna geldiğine dair varsayımların Hristiyanlık ve Yahudilik inancından geçtiği söylenmektedir (Kılavuz 1991:350). Ancak bu inanışların İslâmiyet’le örtüşmemesine rağmen kültürlerarası etkileşim sonucu halk arasında benzer inanışlara rastlanmaktadır.

2. Vadesi Dolan İnsanın Azrail’in Elinden Kurtulması Mümkün Değildir:

Vakti gelen her insanın öleceği diğer bir ifadeyle “her nefsin ölümü tadacağı” muhakkaktır. Bundan kaçmak veya kurtulmak mümkün değildir ve tabiatın kanununa da aykırıdır. İşte bu kaçınılmaz gerçeklik, ölümü ve ölüm meleğinin bazen mizahî bazen de dramatik bir üslupla halk anlatılarına konu edilmesine sebep olmuştur.

Özellikle fıkralarda, korkunun mizahla birleştiği ironik bir anlatım tarzı hâkimdir. Ölümden kurtulmak isteyen bazı kişiler, kılık değiştirerek, taklit yaparak ya da pazarlıkla Azrail’i kandırma yoluna başvururlar. Ama bu tür fıkralarda, her halükârda ölümün vukuu bulacağı -Allah istemediği sürece- Azrail’in kararını asla değiştirmeyeceği açıkça ifade edilir. Anlatılan birçok fıkrada; ölüm saatinin değişmeyeceği, ne yapılırsa yapılsın, hiç kimsenin ölümden kurtulamayacağı mesajı vardır. Konuyla ilgili örneklerden ilki Mesnevi’de geçmektedir: “Azrail’in Bir Adama Bakması” başlıklı hikâyede, Azrail’in kendisine kin ve öfkeyle baktığını iddia eden bir adam Hz. Süleyman’dan, kendisini rüzgâr aracılığı ile Hindistan’a göndermesini ister. Hz. Süleyman da adamın isteğini yerine

getirdikten sonra Azrail'e, adama niçin öyle baktığını sorar. Azrail, öfkeyle değil hayretle baktığını söyler. Çünkü Allah onun canını Hindistan'da almasını emretmiştir. Azrail de adamın yüz kanadı olsa yine de aynı günde Hindistan'a gitmesinin mümkün olmayacağını düşünerek hayretler içinde yüzüne bakmıştır (Karaismailoğlu, 2015: 17).

Bu durum başka fıkralarda da açık bir şekilde ifade edilir. Örneğin:

*Azrail'in, kendisini görünce bebek taklidi yapan ihtiyara; "*Hadi attaaaa gidelim!*" diyerek onu alıp götürmesi,

* Azrail'den, daha 35 yıl iki ay ömrünün olduğunu öğrenen kadının, estetik yaptırıp yüzünü gözünü değiştirdikten sonra araba çarpıp ölürlen Azrail'e sitem etmesi ve Azrail'in de; "*Kız o sen miydin? Ne kadar değişmişsin tanıyamadım!...*" demesi,

* Elindeki listeye göre can almaya çıkan Azrail'i evinde ağırlayan kadının, listenin başında kendi adını görünce, Azrail'i uyutup, adını listenin sonuna alması ve uykudan uyanan Azrail'in kendisine iyilik yapan ev sahibine jest olsun diye can almaya listenin sonundan başlamaya karar vermesi!⁵

* Azrail ile pazarlık yapıp ondan beş yıl mühlet alan Temel'in, süresi dolunca, havada Azrail'in dokunamayacağını düşünerek pilot olması, fakat Azrail'in gelip, "*Haydi süren doldu, gidiyoruz.*" dediğinde Temel'in uçaktaki 300 kişiyi bahane göstermesi üzerine Azrail'in; "*Oğlum hepinizi bir araya getirmek kolay mı oldu sanıyorsun!*"⁶ demesi ve daha bunun gibi birçok anlatı, vakti gelen her insanın belirlenen yerde ve saatte ruhunu teslim edeceğinin örnekleridir.

Azrail konusunda Bektaşilerin tavrı biraz daha farklıdır. Bir fıkrada; yoksulluktan bıkan Bektaşî, ellerini açıp; "*Allah'ım, şu canımı al da kurtar beni bu sefil dünyadan.*" diye dua eder. O sırada yanından geçtiği binanın duvarlarının yıkıldığını gören Bektaşî canını zor kurtarır; "*Allah'ım kırk yıldan beri; 'Bana biraz dünyalık ver.' diye sana dua ettim, beni dinlemedin, hemen Azrail gönderdin.*" der.

Aslında bu tür fıkralarla, korkunun üzerine gidilerek, bu korkuyu yenme çabası güdülmüş-

5 "Azrail bir kadının canını almak için karşısına çıkar. Kadın:

-Daha hazır değilim, der. Azrail;

-Ama bana verilen listenin en başında sen varsın! Kadın:

-İyi tamam ama önce sana bir kahve yapayım yol yorgunusundur, der.

Kadın kahvenin içine uyku hapti atar ve Azrail'e verir. Azrail derin bir uykuya dalar. Kadın Azrail'in uyumasını fırsat bilip listenin başında olan ismini silip en sona koyar. Azrail uyanınca;

-Sen bana çok iyi davranın teşekkür ederim ve bu yüzde listenin en sonundan başlayacağım." der.

6 "Azrail Temel' in yanına gelip;

Hadi demiş, vakit tamam, gidelim, demiş.

Temel pazarlığa başlar:

- Daha çok erken, lütfen bana beş yıl daha ver, Azrail de kabul eder.

Temel hemen pilot olmaya karar verir ve; 'Nasıl olsa beni havada yakalayamaz' diye düşünür. Aradan tam beş yıl geçer, yine bir uçuş sırasında Azrail gelir ve Temel'e;

-Haydi süren doldu, der! Temel :

- Benim yüzümden arkadaki 300 kişiyi de mi öldüreceksin. Bırak uçağı önce aşağı indireyim der. Azrail :

- Oğlum hepinizi bir araya getirmek kolay mı oldu sanıyorsun, der."

tür. Ama sonuçta ne yapılırsa yapılsın ölümden kurtulmanın mümkün olmayacağı acı bir şekilde vurgulanır. Halk arasında sıkça anlatılan bir olayda ise bir kadın rüyasında, oğlunun bineceği uçağın düştüğünü görür ve oğlunun bu uçakla gitmesine engel olur. Birkaç saat sonra, radyoda söz konusu uçağın düştüğünü görür ve durumu yatmakta olan oğluna bildirmek ister. Ancak aynı saatte oğlunun da yatakta öldüğünü görür.

Ölüm saatini değiştirmenin mümkün olmayacağını Karacaoğlan da bir şiirinde şöyle dile getirir:

“Uryan geldim yine uryan giderim

Ölmemeğe elde fermanım mı var?

Azrail gelmiş de can talep eyler

Benim can vermeğe dermanım mı var?” (Sakaoğlu 2004:581)

Aslında âşık, Allah ya da Azrail karşısındaki çaresizliğini “*dermanım mı var*” diyerek daha güzel bir sebebe bağlamıştır.

Aynı düşünce çeşitli atasözü ve deyimlerle de vurgulanır. Örneğin Azerbaycan Türkleri arasında söylenen; “*Dedemin ölmeginden qorhmuram, Ezrail qapımız tanır.*” (Güney Azerb. IV, 2015: 74), “*Ölüm Meleği eşikten yalnız girer fakat yalnız çıkmaz*” (Kalafat 2011a: 14), “*Azrail gelince oğul-uşak sormaz (Büyük küçük demez eceli gelenin canın alır.*”, “*Ezrail gelende xeber elemez.*” (Güney Azerb. IV, 2015: 77), sözlerinin altında, aslında ölümden kurtuluşun mümkün olmayacağı inancı yatmaktadır. Bu durum bir ninnide de şu şekilde anlatılır:

“Alanyazı’da bir kuyu var

İçinde acı suyu var

Azrail’in bir huyu var

Ne genç der, ne koca der

Ninni yavrum ninni” (Çelebioğlu, 1995: 40)

Aynı şekilde, halk arasında söylenen; “*Ezrail/Azrail kapını tanımasın*” veya “*Azrail unutsun seni*” sözü de ölümden uzak tutulmak istenen kişi için yapılan bir duadır. Buna bağlı olarak uzun yaşayan kişiler için; “*Onu Azrail unuttu.*” denilir. Ayrıca bir ailede peş peşe ölüm oluyorsa; “*Azrail, onların defterini karıştırıyor.*” denilir (Kalafat 2011a: 22). Çukurova yöresinde, önceleri sadece kına türküsü söyleyen Zeliha Şahin, peş peşe iki çocuğunu ve eşini kaybedince gözyaşlarıyla yoğrulmuş mısraları ağıt olup dilinden dökülürken köyde (Hardallık) bir laf çıkar: “*Azrail bunun sesine âşık olmuş, onun için çocuklarının canını alarak buna ağıt söyletiyor!*” (Şimşek 1994: 30) diye.

Ancak kalbi temiz ve dürüst olan bazı insanlar, ölüm vakitlerinin değişmesini sağlayabi-

lirler. Çıldırılı Âşık Şenlik'in; "*Sefil Şenlik der ki bu dünya fâni / İskender Ürستم Süleyman hani / Ecel pazarından kurtaran canı / Azrail'den mühlet alan öğünsün*" dediği gibi, sınavı kazanarak ömrünü uzatanlar çıkabilir. Tıpkı, Âşık Hacı Karakılıçık'ın "Memiş Emmi" adlı türküsünde söylediği gibi:

"İt daladı kırk gün yaptılar aşı

Sanırsın Azrail bunun kardaşı

Üstüne devrildi değirmen taşı

Bizim Memiş çekti çekti ölmedi," (Artun 2013: 228)

Dede Korkut Hikâyelerinden "Deli Dumrul Hikâyesi"nde ve bunun Antalya, Ankara, Tokat, Bolvadin, Üsküp, Konya/Ağrı, Elazığ, Niksar/Tokat, Silvan/Diyarbakır ve Azerbaycan varyantları ile TTV (113. Masal /Azrail'in Evi) ve AaTh (889. Masal) tip kataloglarında kahramana canına karşılık can bulması şartıyla belli bir süre mühlet verilir (Şimşek 2016: 414-418). Burada Azrail, yol gösteren bilge insan rolündedir. Bu masallardan biri de Boratav tarafından tespit edilmiştir. Masalda (adı belirtilmiyor), bir heybe altına sahip olmak isteyen kahraman, evlerine gelen misafir ile arkadaş olup, bilmediği bir evde yedi yıl kalmaya razı olur. Kahramana evi teslim eden, üç yıllığına evden ayrılır ve dizlerine kadar kana bulanmış bir şekilde geri döner. Daha sonra iki yıllığına gider, karnına kadar kana bulanmış halde döner, üçüncü gidişinde ise boynuna kadar kana bulanmış halde gelir ve kendisinin Azrail olduğunu söyler. Azrail buna bir heybe dolusu altın ile bir avuç toprak verdikten sonra evine gönderir. Toprağı annesiyle babasının görmeyen gözlerine sürmesini, sonra da terlikçinin kızı ile evlenmesini söyler. Ardından, evlendiği gün öleceğini de öğrenen kahraman evine dönüp Azrail'in söylediklerini yerine getirir. Ancak evlendiği gün Azrail'i karşısında görünce canını almaması için yalvarır. Azrail, canına karşılık can bulmasını söyleyince önce annesine gidip; "*Aman ana canım ana / Can alıcı geldi bana / Can yerine can istiyor*" diye yalvarır. Annesi babasına, babası da eşine gönderir. Eşi daha o canını istemeden gönüllü olarak vereceğini söyler. Azrail, bunların canını bağışlayarak 75'er yıl daha ömür vererek oradan ayrılır (Boratav 2001: 168-170).

Bu masala göre Azrail, "ak saçlı ihtiyar" rolündedir. Kahramanı çeşitli şekillerde denedikten sonra zenginlik vererek, iyi bir kızla evlenmesini sağlayarak ve 75'er yıl daha (ikisi de 25 yaşlarındadır) ömür vererek ödüllendirir.

Bilindiği üzere ölüme mahkûm olan insanlara son dileği sorulur. Bu durum fıkralara da konu olmuş ve ölüme mahkûm olan kişi gözü açıklık yaparak son arzusunu gerçekleştirmeyerek ömrünü biraz daha uzatmak istemiştir. Örneğin, son arzusu olarak piyangodan büyük bir ikramiye çıkmasını isteyen adam piyango bileti almayarak ömrünü uzatır. Arnavutlar arasında ise bu olayın kahramanı Nasreddin Hoca'dır. Nasreddin Hoca, Azrail canını almaya geldiğinde, son arzusunun namaz kılmak olduğunu söyler, ama bir türlü namazını tamamlayıp sona erdirmez (Boratav 2006: 77). Bu durum Allah'ın hoşuna gider ve onun canını bağışlar.

Çeşitli Türk boylarında kötü adı olan kişilere Azrail'in yaklaşmadığına inanıldığından, çocuklarının yaşamasını isteyen ebeveynler onlara kötü isimler koyarlarmış. Kazak Türkleri arasında anlatıldığına göre, Cetpisbay Ağa, evine Azrail'in gelmesini önlemek için oğluna "Rus"

adını verir (Gökyay 2007: 1095).

Mahalli fıkra tipleri arasına yer alan Ağınlı İbik Dayı'nın da "Azrail"i konu alan bir fıkrası bulunmaktadır: İbik Dayı'nın evinin duvarında asılı olan resmi gören bir arkadaşı, resmin olduğu eve meleklerin girmeyeceğini söyler. Bunun üzerine İbik Dayı; "O zaman Azrail de giremez!" diyerek (Sakaoğlu 1992: 33), bilip bilmeden dini konularda ahkâm kesen insanlara haddini bildirmiş olur.

Sonuçta, vadesi dolan insanların Azrail'in elinden kurtulmasının mümkün olmayacağı çeşitli örneklerle vurgulanırken, bazı davranışları Allah tarafından hoş karşılanan veya Azrail ile çıktığı yolculukta sınavı kazanan kimi kişilerin ömürlerinin uzatılabileceği ifade edilmektedir.

3. Kişilerin Amellerine Göre Azrail'in Can Alış Şekli Farklıdır:

İnanişaya göre Azrail, dünyada olumlu davranışlar sergileyen insanların canlarını kolay, olumsuz/kötü davranışlar sergileyen insanların canlarını ise zor şekilde/acı çektirerek almaktadır. Nitekim bu durumdan Kur'an-ı Kerim'de de bahsedilir. *En-Nahl* sûresinde, ölüm meleğinin, kötülüklerden korunan mü'minlerin ruhlarını alırken şefkat ve nezaketle hareket ederek ve selam verdiği (32. ayet)⁷, kötü amel işleyen kişilerin canlarını alırken de bunların yüzlerine ve arkalarına vurarak sert ifadelerde bulunduğu söz edilir⁸ (Kılavuz 1991: 351).

Kıbrıs Türkleri arasında, Azrail'in, günahlarına göre değil de yaşlarına göre can aldığı söylenir. Azrail, *genç insanların canlarını* çalıyla (çaltıyla) vurarak, gırtlaklarını kılıçla keserek, *yaşlıların* ise dünyanın zorluklarını çekerek kendilerine öteki dünyaya hazırladıkları için gül, fesleğen veya gülyağı damlası koklatarak alırmış. Ayrıca Azrail'in kılıç ile can aldıktan sonra kılıcının kanını çevredeki evlerin sularında yıkadığına inanılır⁹ (Bağışkan 1997: 91-94).

Deli Dumrul Hikâyesinin Elazığ ve Diyarbakır (Silvan) varyantlarında da aynı konuya yer verilir. Azrail ile arkadaş olan kahraman, onunla birlikte, iki gece iki farklı eve misafir olur ve her iki ev sahibi de hastadır. Biri misafirini çok iyi ağırırken diğeri kötü davranır. Kahramanın misafir olduğu gün, ikisi de ölür. Ancak ameli kötü olan zor can verirken ameli iyi olan kolay bir şekilde ruhunu teslim eder (Şimşek 2016: 416, 418).

Halk arasında Azrail'in, günahsız oldukları için çocuklara bir elma göstererek canlarını acıtmadan aldığına inanılır. Ayrıca ölümü yaklaşan kişinin odasından kapı, dolap, tavan gıcirtısının duyulduğuna, sesin şiddeti, ölecek kişinin günahına göre değiştiğine inanılır.

"Azrail" motifine halk şiiirinde de sıkça rastlanır. Bu şiiirlerde genellikle Azrail'in göğse konmasından/çökmesinden söz edilir. Bu durum, kişinin son halidir, son nefesini verme anıdır. Oysa ağzı- burnu da kapansa, boğazı da sıkılsa sonuç aynı olur. Ama göğse çöküldüğünde, hem kalp hem de akciğer etkisiz hale gelecektir.

7 "(Onlar), meleklerin; 'Size selam olsun. Yapmış olduğunuz (iyi) işlere karşılık cennete girin.' diyerek tertemiz olarak canlarını aldıkları kimselerdir."

8 El-Enfal 8/50; Muhammed 47/27, en-Nisa 4/97, el-A'râf 7/37

9 Bu inanişın Rumlardan geçtiği söylenir.

Ezrail Göğsüme çöktüğü zaman

Öyle bilin halım perişan yaman

Bülbülün kafesten uçtuğu zaman

Cesedimi kabre koymak isterim (Sakaoğlu 2004: 502)

* Sivas-Yıldızeli çevresine ait olan, “Bağlandı Yollarım” adlı türküde:

Yarı görse idim haftada ayda

Sevip ayrılmaktan ne buldum fayda

Azrail göğsümde canım hay hayda

Ciğerimin başı yaralandı gel

* Erzincan yöresinde söylenen; “Gönül Muhabbet Edelim” adlı türküde:

Derviş Ali'm öğüt verir özüne,

Gönül lütfeyledi geldi sözüne

Azrail konarsa göğsün düzüne,

O zaman görürsün karayı gönül.

*Yine Sivas yöresine ait olan; “Ezrail Serime Çöktüğü Zaman” adlı türküde, göğüs yerine başa çöküldüğü ifade edilir:

Ezrail serime çöktüğü zaman

Kırılır kanadım kol yavaş yavaş

Mevlâm nasip etsin din ile iman

Akar gözlerimden sel yavaş yavaş

Bütün bu örnekler gösteriyor ki, her insanın son nefesini Azrail'e teslim edişi diğerinden farklıdır. Sağlığında salih amel işleyenler daha kolay, günahkâr insanlar ise zor bir şekilde canlarını vermektedirler.

4. Azrail, Bazı Durumlarda “Bilge Kişi” Rolünü Üstlenir:

Azrail, bazı durumlarda kahramanın erginleşmesine yardımcı olan bilge kişi/yüce birey rolündedir. Bu tür anlatılarda Azrail'in, insanları çeşitli şekillerde deneyerek iyileri mükâfatlandırıp kötülerini cezalandırdığı görülmektedir. Özellikle masallarda Azrail'in bu özelliğinin ön plana çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Kahramana yolda arkadaş olan Azrail, onun içindeki olumsuzlukları yenip, eksikliklerini tamamlayarak insan-ı kâmil olmasını sağlar.

Dede Korkut Hikâyeleri arasında yer alan “Deli Dumrul” boyunda, Azrail ile kahramanın mücadelesi bu bakımdan oldukça önemlidir. Başlangıçta Azrail'i tanımayan Deli Dumrul, yaşadığı çeşitli olaylardan sonra yaptığına pişman olarak Allah'tan ve Azrail'den af diler. Sembolik

açıdan derin anlamlar taşıyan bu hikâyede, başlangıçta toy ve cahil olan kahramanın korku ve eksik yanlarıyla yüzleşip mücadele ettikten sonra erginleşerek insan-ı kâmil olduğu gözler önüne serilir. Bu hikâyede Azrail hem “gölge arketipi” hem de “yüce birey” olma özelliğini üzerinde taşır. Çünkü Azrail, can alma görevi ile insanların korktuğu, kaçtığı birisidir, yani istenmeyen yanımızdır. Kahramanın yok olma korkusunu sembolize eder. Ama aynı tip, kahramana iyi (iyi amel işleyen) insanın nasıl olması gerektiğini de gösterir. Sonrasında ölüm korkusunu yaşatıp canının bağışlanmasına da o vesile olur. Böylece kahramanın bazı gerçekleri öğrenmesine, eksiklerini tamamlamasına ve ruhen kendini yetiştirmesine yardımcı olan bilgi bir kişi özelliğini taşır.

5. Diğerleri

Bunların dışında, “Aзраil” motifinin farklı sebeplerle farklı biçimlerde işlendiği daha birçok örneğe rastlamak mümkündür. Özellikle türkülerde “Aзраil” adına sıkça rastlanır. Örneğin Kırşehir yöresine ait olan; “Açma Zülflerin” adlı türküde geçen; “*Sallama saçların yar sen de bulursun / Azrail misali yâr canım alırsın*” mısralarında sevgilinin saçları ile Azrail arasında benzerlik kurulduğu söylenebilir. Sevgilinin saçları o kadar güzeldir ki, bu güzellik karşısında âşık, kendinden geçip canını bile feda etmeyi göze alabilmektedir. Erzincan yöresine ait, “Taşa Verdim Yanımı” adlı türküde ise; “*Dağları duman aldı / Bülbülü fiğan aldı / Ezraile borçlu kaldım / Bir canım var yar ald*” mısraları, sevgilinin can alma konusunda Azrail’den daha etkili olduğu ifade edilmektedir.

Temeli, Mesnevi’de; “Sağır Kişinin Hasta Komşusunu Ziyaret Etmesi” hikâyesine dayanan (Karaismailoğlu, 2015: 36-37) bir “İncili Çavuş” fıkrasında da, Azrail’den ironik bir yaklaşımla söz edilir.¹⁰ Neyzen Tevfik ile ilgili bir fıkrada ise, Konservatuvar muhasebecisinin kırtasiyeye düşkünlüğünden şikâyet edilerek, canını almaya gelen Azrail’den bile kimlik ve makbuz soracağını ve buna bağlı olarak Azrail’in bu belgeleri veremeyeceği için çekip gideceği konu edilir (Kabacalı, 1999: 111).

Türk halk kültüründeki “Aзраil” inancı sanal âlemi de etkilemiş ve sosyal medyada, bu ortamın diliyle yerini bulmuştur. Örneğin; “Adam; ‘*Sarhoşken araba kullanmayı seviyorum.*’ der. Şeytan bunu beğendi, Azrail, dürttü.” ifadesi, sarhoş halde araba kullanan insanların başına ölüm dâhil her türlü felaketin gelebileceği “Aзраil” ve “Şeytan” imgeleri ile vurgulanmıştır.

Bütün bu örnekler gösteriyor ki ölüm meleği olarak da bilinen “Aзраil”, Türk halk kültüründe

10 İncili, kardeşini İstanbul’a çağırıp saraya veya bir vezirin konağına yerleştirmek ister. Onun için de güzel konuşma konusunda kardeşini eğitmeye çalışır. Sonra, hasta bir tanıdığına hatırlar sorma gönderirken; “Güler yüzle yanına yaklaş, hastalığını sor, sonra; ‘Bir şey değil çabuk geçer, kim bakıyor?’ de. Doktorun adını öğrenince; ‘İyi doktordur, isabet olmuş, çok çektirmez’ de. Sona ne yedirdiklerini sor ve; ‘Birebirdir, şifa olur.’ de.” diye tembihler.

Kardeşi, ıstıraplar içinde kıvranan hastanın yanına gidip;

“Nasılın?” diye sorar. Hasta;

“Görmüyor musun ölüyorum!” der.

“Bir şey değil çabuk geçer, kim bakıyor?”.

“Aзраil!”

“Çok iyi bulmuşsun onu. Çok ustadır uzun uzun çektirmez. Ne yedirip içirtiyor?”

“Zehir!”

“İsabet, isabet... fevkalâde ilaç, durma iç!”

Bu sözler çok sinirlenen hasta, İncili’nin kardeşini evden kovar (Turan 2008: 85-86).

yaygın bir şekilde bilinmektedir. Ancak sanılanın zıddına “Azrail” korkulan ya da kaçınılan bir tip olarak değil, bazen arkadaş, bazen yol arkadaşı bazen de can veya ömrün uzatılması konusunda pazarlık edilen bilge bir kişi olarak belleklerde yerini almıştır.

Sonuç

İnsanların canını almakla görevli olan Azrail/Ölüm Meleğine folklorun çeşitli alanlarında rastlamak mümkündür. Gerek inanış, gelenek ve göreneklerde gerekse halk edebiyatının değişik türlerinde, yeri ve zamanı geldiğinde her nefsin ölümü tadacağı, bundan kurtuluşun mümkün olmayacağı bir takım örneklerle anlatılmaktadır. Allah tarafından can almakla görevlendirilen Azrail, bir taraftan da insanları “iyi” ve “olumlu” yönde uyarmaktadır. Bu özelliği ile adeta halk anlatılarındaki “ak saçlı ihtiyar” motifiyle örtüşen Azrail, kahramanların insan-ı kâmil olmalarına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan can almada Azrail’in sadece bir elçi olduğu ve Allah’ın emirlerini yerine getirdiği açıktır. Azrail’in görevi istenmeyen bir iş olduğu için kişiler tarafından adı hoş karşılanmamış, ondan uzak durulmaya çalışılmıştır. Tunceli’de “Felek” teriminin Azrail yerine de kullanılması bu özelliğinden dolayıdır.

KAYNAKLAR

- Alptekin, Ali Berat (1996), *Yesevî Ocağında 210 Gün*, Elazığ: TİSAV Yay.
- Alptekin, Ali Berat (1997), “Kazakistan’da Anlatılmakta Olan Dede Korkut ile İlgili Efsaneler”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi / Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri-I*, Ankara, 23-32.
- Artun, Erman (2013), *Çukurova Halk Kültüründe Mizah*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Asafoğlu, Mustafa (2010), *Kerkük Türkmenleri Bilmecelerinde Yapı ve Konu*, İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları.
- Bağışkan, Tuncer (1997), *Kıbrıs Türk Halk Biliminde Ölüm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Boratav, Pertev Naili (2001), *Masallar 1: Uçar Leyli*, yay. hzl: Muhsine Helimoğlu Yavuz, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Boratav, Pertev Naili (2006), *Nasreddin Hoca*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Cemşidov, Şamil (1990), *Kitab-ı Dede Korkud*, (akt.: Üçler Bulduk), Ankara: Kitabevi Yayınları.
- Ergin, Muharem (1989) *Dede Korkut Kitabı I*, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara.
- Gezik, Erdal - Hüseyin Çakmak (2010), *Dersim Alevliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Kalan Yay.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul.
- Gökyay, Orhan Şaik (2007), *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- *Güney Azerbaycan Folkloru, IV. Kitap (2015)*, (Tertib edenler: Metanet Maşallah Qızı (Abbasova) – Ke-male Osmanova – Lale Şabanova), Bakı: AMEA Folklor İnstitutü.
- *Güney Azerbaycan Folkloru V Kitap (2015)*, Tertib Edenler: Metanet Maşallah Qızı (Abbasova) – Hüseyin Şerqiderecek, Bakı: Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası Folklor İnstitutü.
- Kabacalı, Alpay (1999), *Çeşitli Yönleriyle Neyzen Tevfik Hayatı Kişiliği Sanatı*, İstanbul: Özgür Yayınları.
- Kalafat, Yaşar (1999), “Türk Dünyasında Karşılaştırmalı Halk İnançları Çerçevesinde Karakeçeli Türkmenleri”, *Türk Kültüründe Karakeçeliler Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kalafat, Yaşar (2011a), *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Yaşar (2011b), *Türk Kültürlü Halklarda Ulucanlar*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karaismailoğlu, Adnan (1915), *Mesnevî Gül Bahçesi (Mesnevî’den Seçmeler)*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kaskabasov, Seit (1996), “Ölümsüzlük Arayışı”, (çev.: Hilmiye Barlas), *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1994*, Ankara, 93-104.
- Kılavuz, Ahmet Saim (1991), “Azrail”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 350-351.
- Mear, Hüray (1992), *Kıbrıs Türk Toplumunda Doğum, Evlenme ve Ölüm ile İlgili Âdet ve İnanışlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Nisanbayev, Abdimalik (2000), *Kazakistan'da Dede Korkut*, Ankara: AKM Yay.
- Pirsultanlı, Sednik Paşa (2009), *Azerbaycan Türklerinin Halk Efsaneleri*, Çev.: Azad Ağaoğlu, Bakı: Azereşr.
- Sakaoğlu, Saim (1992), "Ağınlı Fıkra Tipi İbik Dayı (Hayatı – Fıkra Tipleri İçindeki Yeri – Fıkraları)", *Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 87-99.
- Sakaoğlu, Saim (2004), *Karaca Oğlan*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Schimmel, Annemaria (2004), *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sümbüllü, Yusuf Ziya (2010), *Boşnak Halk Efsaneleri*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Şimşek, Esmâ (1994), "Kadirli'de Yetişen Ağıtçı Hanımlar", *Erciyes*, 17 (202), Ekim, 28-31.
- Şimşek, Esmâ (2009a), "Türk Kültüründe Ölümsüzlük Arayışı ve Âb-ı Hayat", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan, Erzurum 2007 /Bildiriler -2*, Erzurum, 949-964.
- Şimşek, Esmâ (2009b), "Yakınma/Yakarışlar Dünyasında Felek ve Türk Halk Edebiyatına Yansımaları" Kış, *Milli Folklor*, 34-41.
- Şimşek, Esmâ (2016), "Silvan (Diyarbakır)'da Anlatılan Deli Dumrul Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme", *Gelenekten Geleceğe Türk Edebiyatı, Elginkan Vakfı, 2. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı / 15-17 Nisan 2015, İstanbul*, 413-430.
- Taş, Sibel (2017), *Tunceli'de Ölümle İlgili Gelenekler ve İnanışlar*, Elazığ, Yük. Lis. Sem. s.5-6.
- Tezel, Naki (1941), *Bilmeceler ve Maniler*, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası.
- Turan, F. Ahsen (2008), *Türk Kültüründe Mizah Burcu / İncili Çavuş*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ünsal, Miray (2012), *Elazığ Folklorundan Örnekler*, Elazığ (F.Ü. İnsani ve Sos. Bil. Fak. TDE Bölümü Lisans Tezi).